

Probleem van de tweede generatie van minderheden in Nederland : een sociologische analyse*

J. E. Ellemers

Wanneer we het hebben over de tweede generatie van allochtonen in Nederland — dat wil zeggen buitenlandse arbeiders, Surinamers, Antillianen, Molukkers — dan gaat het om een onderwerp dat een groot aantal dilemma's en paradoxen kent.

Met opzet noem ik niet alleen de tweede generatie van buitenlandse arbeiders of gastarbeiders, zoals ze ook wel genoemd worden, maar ook de tweede generatie van Surinamers, Antillianen, Molukkers en zelfs van gerepatrieerden uit Indonesië, omdat ik wil trachten een aantal van hun problemen in vergelijkend perspectief te plaatsen. Ook zal ik hier en daar vergelijkingen maken met de tweede generatie van immigranten of ethnische minderheden in andere landen, met name Israël en de Verenigde Staten.

Hetgeen ik wil behandelen, zal uit drie delen bestaan:

— Allereerst wil ik een globaal overzicht geven van de feiten en achtergronden van de situatie met betrekking tot de allochtonen of ethnische en culturele minderheden in Nederland.

— Vervolgens wil ik enkele hoofdpunten schetsen van de problemen van de tweede generatie.

— Tenslotte komt aan de orde de vraag: wat te doen? Hoe kan men door maatregelen en beleid aan sommige problemen het hoofd bieden?

Ik moet daarbij meteen voorop stellen dat het om problemen gaat waar geen al te duidelijke 'oplossingen' voor bestaan. Zoals ik al stelde — en zoals dadelijk nog duidelijker zal blijken — plaatst het vraagstuk van de tweede generatie van allochtonen ons voor tal van dilemma's en paradoxen, waarop in vele gevallen geen eenduidige antwoorden zijn te geven.

I De situatie van de allochtonen/minderheden in Nederland

Zonder dat we dat duidelijk hebben gemerkt, is Nederland de afgelopen tien, vijftien jaar van een emigratieland een immigratieland geworden. Na de tweede wereldoorlog — vooral in de jaren vijftig — zijn er zo'n 500.000 Nederlanders naar het buitenland geëmigreerd; voornamelijk naar Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en de Verenigde Staten. Maar sinds het begin van de jaren vijftig zijn er ook zo'n 700.000 mensen van buiten Nederland naar Nederland gekomen.¹

De aantallen. Allereerst waren er de gerepatrieerden uit Indonesië, die kort na de soevereiniteits-overdracht in 1949, maar ook daarna nog in de jaren vijftig in grote getalen (naar schatting zo'n 300.000) naar Nederland kwamen. Voor een deel waren het Nederlanders die slechts een deel van hun leven in Indonesië (Nederlands Indië) hadden gewoond en nu weer terugkeerden. Voor een groter deel (ongeveer tweederde?) waren het echter z.g. Indische Nederlanders, die nog nooit eerder, behalve misschien voor een kort Europees verlof, in Nederland waren geweest. Voor hen was de Nederlandse maatschappij in zekere zin een vreemde maatschappij.

In die zelfde periode — in 1951 om precies te zijn — zijn ook ongeveer 13.000 Ambonezen hier gearriveerd. Zij zouden later Zuid-Molukkers worden genoemd. Het waren ex-KNIL militairen met hun gezinnen; een bevolkingsgroep die inmiddels is aangegroeid tot zo'n 35.000 tot 40.000 personen.

Verder zijn er sinds de jaren vijftig, maar vooral in de jaren zestig en zeventig nog eens ongeveer 150.000 Surinamers en Antillianen in Nederland gearriveerd.

Tenslotte is sinds de jaren zestig het aantal buitenlandse arbeiders afkomstig uit landen rond de Middellandse Zee (Italië, Joegoslavië, Turkije, Spanje, Marokko) gegroeid tot ruim 200.000 op 't ogenblik. Deze aantallen zijn echter niet exact bekend, het-

Dr. J. E. Ellemers (1930) is gewoon hoogleraar in de empirische sociologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen en buitengewoon hoogleraar in de sociologie aan de Vrije Universiteit te Brussel. Hij publiceerde eerder in *Beleid en Maatschappij* over rassenrelaties in Nederland (januari 1976), dilemma's van toegepast sociaalwetenschappelijk onderzoek (november 1976) en over onderzoek naar besluitvorming in een crisissituatie (september 1977). Een andere recente publikatie over problemen van minderheden in Nederland verscheen in *Transaktie* (maart 1978) en *Intermediair* (31 maart 1978).
Adres: Troelstralaan 60, Groningen, tel. 050-25 28 30

geen op zich zelf al veelzeggend is. Volgens een schatting per 1 januari 1976 — dus nu drie jaar geleden — gaat het om 76.000 Turken, 42.000 Marokkanen, 29.000 Spanjaarden, 20.000 Italianen, 13.000 Joegoslaven en nog enkele andere categorieën, zoals Grieken, Portugezen, enz.²

Verder bevinden zich in Nederland nog 145.000 'overige buitenlanders'. Zij zijn voor een deel afkomstig uit buurlanden als Duitsland (40.000), België (20.000), Engeland (15.000). Voor een ander deel worden zij gevormd door kleinere categorieën als Chinezen, Polen, vluchtelingen uit andere Oost-europese landen en ook buitenlandse studenten.

Enigszins afhankelijk van het criterium dat men kiest — telt men de gerepatrieerden en de 'overige buitenlanders' wel of niet mee — kan men zeggen dat Nederland sinds ongeveer 1950 zo'n 400.000 tot 700.000 allochtonen heeft opgenomen. Dat is dus 3 tot 5 procent van de huidige Nederlandse bevolking.

Dat is niet zo'n groot aantal vergeleken met buurlanden als Duitsland en België, maar toch groot genoeg om een ernstig probleem te vormen. Bovendien hebben wij in Nederland een relatief groot aantal mensen dat afkomstig is uit niet-Europese en niet-mediterrane gebieden: Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers en Antillianen.

Geringe institutionele aandacht en een dilemma. Eén van de meest opvallende aspecten van het verschijnsel buitenlanders, allochtonen, ethnische en culturele minderheden — of hoe men het wil noemen — in de Nederlandse maatschappij, is dat we er zo weinig over weten. Zelfs de aantallen zijn niet precies bekend — laat staan dat we meer relevante gegevens hebben die ons enige informatie kunnen geven over het wel en wee van deze minderheidsgroepen in de Nederlandse samenleving. Dit is in zekere zin een indicatie voor verschillende dingen. Allereerst toont het de geringe *institutionele aandacht* die wij voor deze bevolkingsgroepen en hun problemen tot nog toe hebben gehad. Wij willen ons zelf graag zien als een land dat tot voorbeeld moet dienen voor andere landen, als gidsland. Maar bijvoorbeeld in een land als de Verenigde Staten, met over het algemeen veel gebrekiger statistieken dan Nederland, weten we van de meeste staten en grote steden in percentages met twee cijfers achter de komma hoe groot het aandeel negers, Puerto-

Ricanen, Mexicanen, Indianen is.

In de tweede plaats — en hier ontmoeten we eigenlijk al een eerste dilemma — heeft de geringe feitelijke kennis over de minderheden te maken met het betrekkelijk geringe inzicht of we hier te maken hebben met een *tijdelijk* verschijnsel dan wel met een *permanent* probleem. Met uitzondering van de gerepatrieerden uit Indonesië, waarvan het destijds voor iedereen — de betrokkenen zelf, de Nederlandse bevolking, de overheid — duidelijk was dat ze hier in overgrote meerderheid zouden blijven en opgenomen *moesten* worden, is het van alle andere grotere categorieën allochtonen allerminst duidelijk of ze hier zullen blijven of niet. Dit geldt voor de Zuid-Molukkers, die een speciaal probleem vormden, dat inmiddels tevens een politiek vraagstuk is geworden. Maar het geldt ook voor de Surinamers, de Antillianen en de buitenlandse arbeiders uit de landen rond de Middellandse Zee. Niet alleen de Nederlandse overheid en de Nederlandse bevolking, maar ook de betrokkenen zelf hebben aanvankelijk zeker niet gemeend dat ze hier zouden blijven. Ook nu nog blijken verreweg de meeste van deze honderdduizenden allochtonen — waarvan sommigen hier al 10, 15 jaar en langer verblijven — desgevraagd Nederland *niet* te zien als een blijvende bestemming. De meesten zien hun verblijf hier nog steeds als tijdelijk en hopen, verwachten, denken (?) dat zij op den duur zullen terugkeren naar het land waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen.

Toch valt aan te nemen dat velen van hen hier nog lang zullen blijven.³ Dat zelfde geldt trouwens ook voor veel buitenlandse arbeiders in andere Europese landen en bijvoorbeeld de West-Indiërs en Aziaten (Indiërs en Pakistani) in Engeland.

Een paradox. Hier doet zich een andere paradox voor. Vele Surinamers en buitenlandse arbeiders zijn hier gekomen in de hoop hun sociaal-economische positie te verbeteren. Objectief gezien, in termen van inkomen, huisvesting, het kunnen beschikken over duurzame consumptiegoederen, zelfs in termen van sociale zekerheid, zijn velen misschien heel wat beter af dan in het land van herkomst; ook al is hun positie objectief gezien volgens Nederlandse maatstaven vaak miserabel. Echter subjectief, in termen van aanzien, prestige, sociale status, worden zij — ongeacht hun status in het land

van herkomst — hier veelal tot de laagste categorieën in de maatschappij gerekend.

De paradox is nu dat zij hier zowel objectief als subjectief weliswaar tot de laagste categorieën werden gerekend, maar dat zij *relatief* in vergelijking met hun situatie in het land van herkomst *objectief* nog niet zo slecht af zijn. Terugkeer naar het land van herkomst zou misschien wel een verbetering in hun subjectieve sociale status met zich mee brengen — ook al door hun contacten met het 'rijke Westen' zouden zij in hun eigen maatschappij meer aanzien kunnen genieten. Maar zo'n terugkeer zou tegelijkertijd betekenen een terugvallen op een veel lager economisch niveau (geringere inkomsten, minder faciliteiten) dan men inmiddels in Nederland gewend is.

Veel Surinamers en buitenlandse arbeiders, die hier inmiddels al tien of meer jaar zijn, zullen de relatieve economische en andere voordelen, die hun verblijf in Nederland hen ondanks alles biedt, niet zo gemakkelijk opgeven. Het is dan ook te verwachten dat velen van hen hier nog wel geruime tijd zullen blijven; ook al weten we niet precies om hoeveel het gaat en ook al is er nog steeds sprake van komen en gaan, zeker van mensen uit landen rond de Middellandse Zee.

Een aanwijzing dat velen hier voorlopig zullen blijven, wordt gevormd door het snel groeiend aantal kinderen en jeugdigen. Van de ruim 200.000 mensen uit landen rond de Middellandse Zee zijn er nu zo'n 65.000 in de leeftijd van 0—19 jaar: 30.000 Turken, 10.000 Marokkanen, 9.000 Spanjaarden, 8.000 Grieken, enz.⁴ Dat dit niet alleen voor Nederland geldt, blijkt bij voorbeeld uit cijfers van de International Labour Organisation. Op 't ogenblik worden er jaarlijks in Europa 250.000 (een kwart miljoen) kinderen geboren van arbeiders uit landen rond de Middellandse Zee.⁵

Hiermee zijn we in feite aangeland bij het eigenlijke onderwerp: de problemen van de tweede generatie. Toch is het misschien goed om eerst nog enkele algemene opmerkingen te maken over de problemen van allochtonen in Nederland.

Tot nog toe is wat gemakkelijk gesproken over *de* allochtonen, over *de* buitenlandse arbeiders, over *de* ethnische en culturele minderheden, alsof het één categorie is. Dit is natuurlijk niet helemaal juist. Er zijn inderdaad veel gemeenschappelijke kenmerken. Maar er zijn ook verschillen en verschillende

problemen. Het is dus zaak om althans enige differentiatie aan te brengen — ook al in verband met de problematiek van de tweede generatie.⁶

Ik wil daarom nog kort iets opmerken over de voornaamste categorieën van allochtonen die te onderscheiden zijn.

De gerepatrieerden uit Indonesië. Niet alleen ter vergelijking met andere categorieën allochtonen, maar ook om andere redenen is het misschien goed eerst nog even terug te komen op de gerepatrieerden uit Indonesië. Naar achteraf bleek ten onrechte, zijn de ervaringen met deze categorie in verschillende opzichten als maatgevend beschouwd toen zich later andere allochtonen aandienden. In feite gaat het echter bij de gerepatrieerden om een tamelijk specifieke problematiek.⁷

De gerepatrieerden, die — zoals we al vaststelden — voor een groot deel bestonden uit Indische Nederlanders, kwamen in het begin van de jaren vijftig min of meer tegelijk binnen een periode van enkele jaren. Zij werden gezien en zagen zich zelf als slachtoffers van de tweede wereldoorlog en de naoorlogse verwickelingen in Indonesië. Men vond dat de Nederlandse maatschappij de verplichting had om deze mensen op te vangen en voor ze te zorgen. Hun toekomst werd gezien als een verantwoordelijkheid van de Nederlandse overheid en van het Nederlandse volk. Met uitzondering van enkele kleinere groepen, die zich elders wilden vestigen (Nieuw-Guinea, Californië), zagen verreweg de meesten Nederland als hun definitieve plaats van bestemming. De meesten hadden niet alleen de Nederlandse nationaliteit (met uitzondering van een aantal dat eerst het Indonesisch staatsburgerschap had gehad — de z.g. spijtoptanten), maar *voelden* zich ook Nederlander. Ze kenden Nederland weliswaar niet allen persoonlijk, maar ze hadden toch allerlei bindingen met dit land. Ze kenden de taal — zij het vaak met een eigen idioom — en de cultuur was hen niet vreemd. Ook in Indonesië waren ze sterk georiënteerd geweest op de Nederlandse cultuur en identificeerden zij zich met Nederlandse waarden.

Hun opnemings in de Nederlandse maatschappij is verder bevorderd door de speciale maatregelen die werden getroffen. Zo werden zij aanvankelijk opgevangen in speciaal ingerichte 'contractpensions', spoedig gevolgd door de z.g. 5 procent regeling.

Volgens deze regeling moest elke gemeente 5 procent van de beschikbaar komende huizen ter beschikking stellen van gerepatrieerden. Dit leidde ertoe dat de gerepatrieerden zeker aanvankelijk overal nagenoeg het hele land werden verspreid. Verder waren er ook andere speciale voorzieningen op het gebied van werkgelegenheid, arbeidsbemiddeling, sociale zorg; ook al moeten de effecten hiervan misschien niet overschat worden.

Bovendien — en dit is vermoedelijk het meest belangrijke — de opname van de gerepatrieerden uit Indonesië vond plaats in een periode van grote economische groei. Nederland heeft zich in deze periode ontwikkeld van een deels nog agrarische samenleving tot een meer complexe, overwegend industriële maatschappij, waarbij een geweldige expansie plaatsvond juist in de tertiaire sector, de dienstensector. En dit was precies de sector waar veel gerepatrieerden niet alleen een plaats, maar vermoedelijk ook relatief veel mogelijkheden tot sociale mobiliteit konden vinden.

Dit alles verliep uiteraard niet geheel zonder problemen. Er waren aanvankelijk verschillende moeilijkheden. Het heeft ook een hele poos geduurd voordat velen zich hier een beetje thuis voelden. Maar als geheel is de opname van zo'n 300.000 gerepatrieerden uit Indonesië toch wel een 'success story' te noemen.

De keerzijde van deze betrekkelijk succesvolle opname van de gerepatrieerden is echter dat het ook bepaalde invloed heeft gehad op de wijze waarop men de later gekomen allochtonen tegemoet is getreden. Ten onrechte is van de succesvolle opname van de gerepatrieerden een zekere sussende werking uitgegaan. Men meende dat men de problemen van de opname van grote aantallen vreemdelingen nu wel kende en dat men die wel de baas zou kunnen blijven. Het versterkte het beeld dat wij van ons zelf hebben: van Nederland als een uiterst tolerante natie, een pluralistische maatschappij, die zonder al te veel bezwaren tal van vreemdelingen kon en wilde opnemen.⁸ Hadden we ook niet in het verleden Joden, Hugenoten, Chinezen (in de jaren twintig en dertig) en voor en na de tweede wereldoorlog vluchtelingen uit Duitsland en Oost-Europa opgenomen? Tenslotte meende men uit de ervaringen met de gerepatrieerden de les te hebben getrokken dat door een beleid van de overheid de zaak wel zou zijn te regelen wanneer er onverhoopt

problemen mochten ontstaan.

Surinamers en buitenlandse arbeiders. Het lijkt me dat dit allemaal redenen zijn dat men de problemen van de later gekomen Surinamers, Antillianen en buitenlandse arbeiders aanvankelijk sterk heeft onderschat.

Allereerst kwamen de Surinamers en buitenlandse arbeiders niet ineens in grote aantallen tegelijk. Zij kwamen afzonderlijk, hun komst verliep aanvankelijk zeer geleidelijk en pas in de loop van de jaren zestig en zeventig namen hun aantallen sterk toe. Verder zagen zij zich zelf niet en werden zij ook niet door de Nederlandse bevolking gezien als 'blijvers'. Ook al hebben de Surinamers en Antillianen de Nederlandse nationaliteit en hebben sommige anderen deze inmiddels om puur pragmatische redenen verworven, de meesten van hen zien Nederland niet als hun definitieve plaats van bestemming voor hen zelf en hun kinderen.

Bovendien doet zich hier nog een andere paradoxale ontwikkeling voor. De komst van gastarbeiders was aanvankelijk natuurlijk duidelijk het gevolg van urgente behoeften op de destijds — rond het midden van de jaren zestig — 'overspannen' Nederlandse arbeidsmarkt. Maar toen de stroom van buitenlandse arbeiders eenmaal goed begon te lopen en ook Surinamers en Antillianen in grote(re) aantallen kwamen, nam de economische groei af en liep de werkgelegenheid langzaam terug. De teruggang in de werkgelegenheid betekende ook dat er een sterkere concurrentie verhouding ontstond tussen de allochtonen en de Nederlandse bevolking. Naar we inmiddels uit onderzoek weten, heeft dit ook het vooroordeel en de discriminatie jegens allochtonen versterkt.⁹

Door dit alles lijkt het beleid wat te zijn verrast. Het verschaffen van huisvesting en werkgelegenheid aan Surinamers en buitenlandse arbeiders werd aanvankelijk niet officieel geregeld. Het werd gezien als een taak van de betrokkenen zelf of van de bedrijven die buitenlandse arbeiders hierheen haalden en niet primair als een taak van de overheid. Pas later toen de aantallen als problematisch werden gezien, ontstond langzaam enig beleid. Maar dit vond zeker in het begin grotendeels plaats op ad hoc basis en werd hoofdzakelijk opgevat in termen van wervings- en toelatingsbeleid. Pas daarna werd het ook gezien als een kwestie van huisvestingsbeleid

en nog later zag men pas de noodzaak in van een actief sociaal en cultureel beleid.¹⁰

Met andere woorden de aanwezigheid van Surinamers, Antillianen en buitenlandse arbeiders is betrekkelijk laat als een 'probleem' gezien. Pas toen de immigratie in de tweede helft van de jaren zestig en in de jaren zeventig omvangrijker werd, daagde langzaam het besef dat er misschien iets aan de hand was en dat er misschien iets gedaan moest worden. Maar op dat ogenblik waren er al vele — misschien 100.000 of meer — Surinamers, Antillianen en buitenlandse arbeiders in Nederland. In verschillende opzichten was het al te laat om door een actief beleid nog regelend op te treden, zoals met de gerepatrieerden in zekere zin het geval was geweest.

Echter het meest fundamentele verschil tussen de gerepatrieerden enerzijds en de Surinamers, Antillianen en de buitenlandse arbeiders anderzijds — ik roerde het al eerder aan — is dat de economische omstandigheden inmiddels heel anders geworden waren. Eén van de redenen dat de gerepatrieerden betrekkelijk snel en succesvol in de Nederlandse maatschappij opgenomen zijn, was dat er voldoende arbeidsplaatsen voor hen waren en dat velen van hen in de expanderende economie ook sociaal konden stijgen. Dat was in veel mindere mate het geval met de later gekomen allochtonen.

Arbeidsmarkt. Lang heeft men het idee gehad dat er in een land als Nederland eigenlijk slechts sprake was van één nationale arbeidsmarkt. Men meende dat door mechanismen van vraag en aanbod er voortdurend aanpassingen plaats zouden vinden. Pas later heeft men zich gerealiseerd dat er zelfs in een land als Nederland eigenlijk tal van deelarbeidsmarkten zijn: regionaal, naar beroep, naar soort werk. Sommigen menen dat er sprake is van één 'primaire' arbeidsmarkt en daarnaast één of enkele 'secundaire' arbeidsmarkten. Anderen spreken zelfs van versplintering en destructureering van de arbeidsmarkt. Ook al weten we nog niet precies hoe het zit, het lijkt wel dat er meer en meer sprake is van een dualistische arbeidsmarkt of van gesegmenteerde arbeidsmarkten, die betrekking hebben op verschillende arbeidsomstandigheden en verschillende arbeidsvoorwaarden. En deze segmentering lijkt althans gedeeltelijk samen te vallen met onderscheidingen naar ethnische herkomst, het al of niet

allochtoon zijn of andere minderheidskenmerken.¹¹

Naast de 'primaire' arbeidsmarkt met gereglementeerde arbeidsverhoudingen, sociale voorzieningen, vaste lonen, gunstiger werkomstandigheden, ontstaan er steeds meer 'secundaire' arbeidsmarkten voor allerlei soorten werk waar men geen reguliere arbeidskrachten voor kan krijgen. Dit betreft sectoren als reiniging, schoonmaakwerk, voedselindustrie, hotel- en restaurantwezen, met niet alleen lage lonen, maar ook onstabiele en onzekere arbeidsvoorwaarden, ontbreken van sociale voorzieningen, slechte werkomstandigheden. Hier ziet men steeds meer mensen tot de arbeidsmarkt toetreden die de vereiste kwalificaties missen voor banen op de primaire arbeidsmarkt: jongeren (scholieren, studenten, maar vooral ongeschoolde jongeren), ouderen, ongeschoolden in het algemeen, onder wie vooral *buitenlandse arbeiders* en (gehuwde) *vrouwen*.

Dit manifesteert zich op allerlei wijzen: uitzendbureaus (overigens niet alle), koppelbazen, aanbesteding van velerlei soort werk op contractbasis. Men moet daarbij niet alleen denken aan de industrie en het grootkapitaal. Ook bij allerlei non-profit organisaties, rijksinstellingen, gemeenten, universiteiten treft men dit aan. Op betrekkelijk grote schaal wordt gebruik gemaakt van uitzendbureaus, aanbesteding van werk via koppelbazen en schoonmaakbedrijven om minder aantrekkelijk geachte arbeid te laten verrichten.

Zo langzamerhand is er in Nederland een nieuwe 'vierde klasse', een 'nieuw proletariaat' aan het opkomen, bestaande uit (gehuwde) vrouwen en vooral uit allochtonen, in het bijzonder buitenlandse arbeiders en wellicht voor een belangrijk deel ook Surinamers en Antillianen. Het zijn mensen die om allerlei redenen toch al in uiterst kwetsbare omstandigheden verkeren. Zij zijn vreemdeling, ze hebben weinig of geen rechten, ze zijn slecht gehuisvest en verdienen meestal relatief lage lonen.

Het is eigenlijk curieus dat wanneer gesproken wordt over buitenlandse arbeiders en andere allochtonen in Nederland en andere Westeuropese landen, dat dit aspect eigenlijk zo weinig aandacht krijgt. Over het algemeen ziet men de problemen in termen van huisvesting — wat natuurlijk wel een uiterst belangrijk probleem is —, in termen van sociale zorg, culturele vorming, (bicultureel) onder-

wijs, maar betrekkelijk weinig in termen van bescherming op de arbeidsmarkt.

Nóg een paradox. Nu is dit laatste vermoedelijk niet zó eenvoudig te regelen. Wat mij echter treft, is dat enerzijds betrekkelijk makkelijk gepraat wordt over het in Nederland laten blijven van hier illegaal aanwezige buitenlandse arbeiders (bijvoorbeeld de z.g. 'Kerk-Marokkanen'), maar dat er anderzijds weinig besef is dat de aanwezigheid van illegale buitenlandse arbeiders de bescherming van andere — hier legaal verblijvende — buitenlanders aanzienlijk bemoeilijkt. Er is weinig oog voor het paradoxale van deze situatie.

Waarom zijn zo veel vreemdelingen hier naar toe gekomen? Enerzijds om hun economische positie te verbeteren en anderzijds omdat er in Nederland en andere Westeuropese landen werk beschikbaar was, waarvoor Nederlanders, Belgen, West-Duitsers zich te goed achtten of waarvan zij vonden dat ze er niet genoeg voor betaald kregen. De paradox is echter dat omdat er steeds buitenlandse arbeiders kwamen, dit soort werk slecht betaald is *gebleven*.¹² Nu we zo'n 300.000 tot 350.000 Surinamers en buitenlandse arbeiders hebben die voor een groot deel — niet allemaal — dit werk verrichten, doet zich deze paradox opnieuw voor. De positie van veel van deze mensen is slecht, maar wanneer er door illegale vestiging of anderszins steeds weer nieuwe mensen kunnen komen, blijft het moeilijk om de mensen die er al zijn te beschermen op de arbeidsmarkt en hun althans een minimum inkomen te garanderen. Het is inderdaad een paradox dat we slechts door de illegale migratie te beteugelen, de hier reeds verblijvende Surinamers en buitenlandse arbeiders een enigszins betere economische situatie kunnen bieden.

Het is bovendien niet alleen een kwestie van objectieve economische omstandigheden, die verbeterd zouden kunnen en moeten worden. Het is óók een kwestie van *relatieve achterstelling*. Op 't ogenblik zien we al hoe in Nederland en andere Westeuropese landen een nieuw proletariaat aan het ontstaan is temidden van een betrekkelijk welvarende bevolking in een rijke, welvoorzienende 'welvaartsstaat'. Het kan niet anders of dit moet op den duur aanleiding geven tot sterke gevoelens van achterstelling en gedepriveerd zijn bij grote groepen allochtonen. Deze achterstelling is niet alleen een

kwestie van inkomensniveau, huisvesting en andere materiële voorzieningen, maar ook — en misschien vooral — een kwestie van zelfrespect, status in de maatschappij als geheel en kansen tot sociale stijging. Veel allochtonen, vooral Surinamers en buitenlandse arbeiders, kwamen hier in de eerste plaats om hun economische positie te verbeteren. In zekere zin is dat bij velen ook wel gelukt *vergeleken met hun situatie in het land van herkomst*. Maar tegelijkertijd werden zij zich niet alleen bewust dat zij economisch hier nog altijd tot de laagsten behoren, maar werden zij ook geconfronteerd met een ernstige depreciatie van hun *sociale status*. De onvrede die dit op den duur oproept, zal zich misschien niet op korte termijn manifesteren. Maar de ambities zullen langzaam stijgen en gevoelens van frustratie en achterstelling te weeg brengen. Deze kunnen op hun beurt weer leiden tot sterkere gevoelens van vooroordeel en meer discriminatie bij de Nederlandse bevolking en zo tot serieuze spanningen aanleiding geven.

Deze problemen zullen zich vooral voordoen bij de tweede generatie. Zoals de Spaanse leider van buitenlandse arbeiders in Nederland, Lino Calle, bij zijn terugkeer naar Spanje in augustus 1977 al opmerkte: 'Als Nederland zijn houding tegenover de buitenlandse werknemers niet verandert, krijg je straks de poppen aan het dansen (...). De mensen komen onherroepelijk in verzet, niet de ouderen, die waren blij dat ze hier mochten komen werken, maar de nieuwe generatie, de kinderen die hier opgroeien, vooral Turken, Marokkanen en Spanjaarden. Zij dulden de discriminatie niet'.¹³

II De tweede generatie

Na deze tamelijk lange inleiding kom ik aan het eigenlijke onderwerp toe: de problemen van de tweede generatie. Maar het voorgaande was natuurlijk veel meer dan alleen een inleiding. Het was een exposé van de problemen van de eerste generatie van allochtonen en daarmee impliciet van hun kinderen, de tweede generatie.

De kern van de problematiek is natuurlijk dat de leden van de tweede generatie geconfronteerd worden met twee culturen: die van de maatschappij van herkomst van de ouders (of één van de ouders) en die van de maatschappij waarin ze zich al of niet tijdelijk bevinden, in casu Nederland. De cultuur van het land van herkomst van de ouders tref-

fen zij vooral aan binnen het gezin en eventueel de familie en de onmiddellijke vriendenkring van de ouders, voor zover die ook uit het zelfde land komen. Met de Nederlandse cultuur worden zij geconfronteerd op school, op straat, bij Nederlandse vrienden en vriendinnen en in allerlei andere contacten met de wijdere maatschappij. Er zijn dus bepaalde culturele verschillen en er is een zekere afstand tussen vooral het gezin en de verdere omringende maatschappij.¹⁴

Gezin en omringende maatschappij. Nu is het verschijnsel dat er een zekere afstand bestaat tussen het gezin en de omringende maatschappij niet iets bijzonders en op zichzelf ook niet verontrustend. In feite is er — zeker in moderne, meer complexe, industriële maatschappijen — altijd wel zo'n afstand; ook onder de autochtone bevolking, dit wil zeggen de mensen die hun hele leven in het zelfde land, in de zelfde maatschappij hebben doorgebracht. Men kan zelfs zeggen dat het niet alleen 'normaal', maar ook wenselijk is dat het gezin een zekere autonomie heeft ten opzichte van de omringende maatschappij. In de meeste maatschappijen is één van de belangrijkste functies van het gezin het voorbereiden van kinderen en jeugdigen op de rollen die zij later als volwassenen in de maatschappij moeten vervullen. Het gaat daarbij niet alleen om het verwerven van instrumentele vaardigheden, maar ook om het zich eigen maken van houdingen, gedragsregels en waarde-oriëntaties die voor het vervullen van die rollen nodig zijn. Deze 'socialisering' vindt weliswaar primair in het gezin plaats, maar wanneer het de voorbereiding op meer complexe rollen betreft, ontstaan er andere instituties om deze taken van het gezin over te nemen: scholen, jeugdverenigingen of meer informele 'jeugdgroepen'. Dit is in het algemeen het geval in maatschappijen met een hoge(re) graad van arbeidsverdeling, waarin het gezin niet meer in staat is het opgroeiende individu op alle gespecialiseerde rollen voor te bereiden. Afzonderlijke 'jeugdgroepen' kunnen echter ook voorkomen wanneer de gezagsstructuur van het gezin (of van het familieverband) het verwerven van volledige sociale status voor jongeren bemoeilijkt.¹⁵

Zo gezien vormen scholen, jeugdverenigingen, maar ook andere vormen van 'jeugdcultuur', een soort brugfunctie tussen gezin en de maatschappij als geheel. Maar wanneer de afstand tussen gezin en

maatschappij te groot wordt, wanneer de verhoudingen, opvattingen en waarden binnen het gezin niet meer overeenstemmen met wat daarbuiten geldt, dan kan de jeugdgroep deze normale brugfunctie niet meer vervullen en gaat een eigen leven leiden. De jeugdgroep gaat zijn eigen normen zoeken en symbolen en ritualisme — toch al karakteristiek voor de jeugdgroep — worden doelen in zich zelf. De jeugdgroep moet dan haast onvermijdelijk in conflict komen, hetzij met het gezin, hetzij met andere sectoren van de maatschappij, hetzij met beide. Dit 'afwijkend' gedrag kan tot uiting komen in bendevorming en georganiseerde jeugdcriminaliteit, maar ook het karakter van rebelle of zelfs (wanneer een ideologie aanwezig is of wordt aangeboden) van een revolutionaire beweging aannemen.

Een dergelijke kloof tussen de beperkte socialiserende capaciteit van het gezin en de eisen van een moderne, gedifferentieerde maatschappij, treffen we soms aan in situaties van versnelde sociale verandering of bij de tweede generatie van immigranten, alhoewel dit niet in alle gevallen tot ernstige problemen aanleiding behoeft te geven. Met enige nadruk herhaal ik echter: *dit hoeft zeker niet altijd het geval te zijn.*

In feite zien we — ook bij de tweede generatie van allochtonen en andere minderheden — een hele scala van reactiewijzen. Dit kan variëren van een zich volstrekt moeiteloos bewegen tussen beide (sub)culturen tot zeer ernstige botsingen en zelfs geweldadige vormen van afwijkend gedrag. Er zijn echter ook aanwijzingen dat echt afwijkend gedrag — bijvoorbeeld in termen van jeugddelinquentie — bij sommige categorieën jongere leden van de tweede generatie van allochtonen zelfs *minder* voorkomt dan bij (overigens vergelijkbare) autochtone jongeren. Dit is althans in België en enkele andere Europese landen vastgesteld. De verklaring hiervoor zou zijn dat in deze gevallen de gezinscontrole groter is.¹⁶

Ingewikkeld complex van omstandigheden. De omstandigheden die de aard van de contacten tussen beide culturen bepalen en zo tot verschillende reactiewijzen kunnen leiden, zijn velerlei. Eén zo'n omstandigheid is de wijze waarop de allochtonen in de ontvangende maatschappij verspreid zijn. Sommige categorieën zoals bijvoorbeeld de Indische

Nederlanders, wonen zeer verspreid over het hele land. Andere categorieën zijn volstrekt afzonderlijk gehuisvest, zoals een deel van de Molukkers in geheel eigen woonwijken en vroeger in kampen. Daartussen zijn nog allerlei varianten. Een (groot?) deel van de buitenlandse arbeiders is geconcentreerd in bepaalde oudere woonwijken van de grote steden. In sommige van deze wijken bestaat 40 procent en meer van de bewoners uit buitenlandse arbeiders.¹⁷ In sommige nieuwere buurten van grote steden is een hoge concentratie van Surinamers. Het is duidelijk dat deze meer of minder geconcentreerde vestiging van allochtonen invloed heeft op de aard en de omvang van de contacten tussen beide culturen.

Een andere omstandigheid die invloed kan hebben op de reactiewijze is het feit of beide ouders, dan wel één van de ouders vreemdeling is. Er is zo langzamerhand een vrij groot aantal gevallen waar slechts één van de ouders (meestal de vader) buitenlander is en de andere ouder (de moeder) Nederlands is. Ook speelt soms een rol of het kind zelf in het buitenland is geboren en hier pas op latere leeftijd is gekomen dan wel in Nederland geboren en opgegroeid is.

Nog een factor die van groot belang kan zijn, is de sociaal-economische status van het betreffende gezin. Een deel van de allochtonen, met name de meeste Indische Nederlanders, maar ook een deel van de Surinamers — vooral degenen die eerder kwamen — behoren duidelijk tot de middenstand of zijn zelfs opgeklimmen tot hogere milieus. Een ander deel — vele later gekomen Surinamers en de meeste buitenlandse arbeiders uit landen rond de Middellandse Zee — behoren ongetwijfeld tot de lagere en zelfs allerlaagste statuscategorieën. Ook de mate waarin men al of niet bepaalde maatschappelijke ambities heeft, kan een belangrijke rol spelen.

Het is duidelijk dat een veelheid van omstandigheden en factoren (waaronder ook de mate van bereidheid van de ontvangende maatschappij om de allochtonen tegemoet te treden en op te nemen) bepaalde culturele afstanden overbrugd worden. In feite is het proces nog veel gecompliceerder. Want 'aanpassingen' vinden plaats op verschillende niveaus: op fysiek en materieel niveau, op instrumenteel niveau (het leren van bepaalde handelingen),

op dat van de persoonlijkheid, bij sociale participatie en tenslotte op het niveau van waarden en normen. Ook kunnen zulke 'aanpassingen' in verschillende institutionele sferen verschillend verlopen: het gezin, de woonsfeer, het werk, het onderwijs, verenigingen, vrijetijdsbesteding, bij de contacten met bureaucratieën en in de relatie met de maatschappij als geheel.¹⁸

Een typologie van reactiewijzen. Wanneer ik nu een globale typologie van reactiewijzen wil presenteren, dan dient wel bedacht te worden dat hiermee slechts zeer ruwe contouren worden geschetst. Bovendien berust zo'n typologie op uiterst summier empirische gegevens, omdat de feitelijke informatie over allochtonen in Nederland nog steeds zeer beperkt is.

Een dergelijke typologie zou er in grote lijnen als volgt uit kunnen zien:

(a) Allereerst is er een categorie die zich schijnbaar moeiteloos lijkt aan te passen. Hiertoe behoren allereerst de Indische Nederlanders, maar ook een deel van de eerder gekomen Surinamers uit midden- en hogere statuscategorieën en hun kinderen. Zij hadden voor hun komst naar Nederland meestal al een goede kennis van de Nederlandse taal en cultuur. Zijn meestal verspreid gevestigd tussen de Nederlandse bevolking. Bovendien hadden en hebben zij en hun kinderen meestal tamelijk sterke ambities om sociaal omhoog te komen, welke ambities ook in belangrijke mate gerealiseerd konden worden. De 'oude cultuur' van het land van herkomst speelt nog wel een rol, maar heeft toch voornamelijk sentimentele waarde en manifesteert zich slechts op betrekkelijk beperkte gebieden: binnen het gezin, in de eetcultuur, in het taalgebruik (idioom) en incidenteel bij meer folkloristisch getinte bijeenkomsten zoals 'pasar malams'. Sommige van de al in de jaren vijftig gearriveerde Surinamers, die hier toe gerekend kunnen worden, profiteerden ook van het effect van 'exotische groep'.¹⁹ Er waren toen nog maar weinig donker gekleurde (althans negroïde) mensen in Nederland en het gaf een zeker aanzien en suggererde cosmopolitisme wanneer men zulke vreemdelingen in zijn kennissenkring had. In bepaalde opzichten heeft dit hun contacten met de Nederlandse maatschappij vergemakkelijkt.²⁰

(b) Vervolgens is er een categorie die een 'rede-

lijke' aanpassing vertoont. Deze wordt o.a. gevormd door een deel van de Surinamers uit middenstandsmilieus en ook door een deel van al wat langer geleden gearriveerde Italianen in het Westen van Nederland en hun kinderen. Een groot deel van deze Italianen is inmiddels getrouwd met Nederlandse vrouwen en heeft hier al een tamelijk vast bestaan opgebouwd.²¹ Er zijn nog wel bepaalde problemen — bij voorbeeld met de taal —, maar er is toch ook al een zekere mate van participatie en zelfs integratie met de Nederlandse maatschappij en hier en daar enige sociale stijging, ook onder de leden van de tweede generatie.

(c) Dan is er een categorie waarvan de jongeren zich schijnbaar redelijk aanpassen aan de Nederlandse maatschappij, maar dit gaat geheel ten koste van de sociale en culturele achtergrond van de vader. Een voorbeeld hiervan vormen de kinderen van de hier in de jaren twintig en dertig terecht gekomen Chinezen; de oorspronkelijke 'pindachinezen', dus *niet* de later uit Hongkong gekomen Chinezen. Vele van deze Chinezen zijn uiteindelijk terechtgekomen in het restaurantbedrijf en zijn veelal getrouwd met Nederlandse vrouwen. Uit een onderzoek dat meer dan tien jaar geleden onder hen werd verricht, rijst het beeld op van een redelijke aanpassing — accommodatie zou misschien een betere term zijn — bij de tweede generatie.²² Maar, zoals gezegd, deze gaat geheel ten koste van de cultuur van de vaders, met wie de kinderen ook vaak weinig communicatie hebben. Mogelijk spelen hierbij ook bepaalde Chinese cultuurelementen een rol, zoals een grote mate van tolerantie en liefde voor kinderen. Het is echter niet onmogelijk dat zich op den duur ook bij de tweede generatie van andere categorieën allochtonen dergelijke reactiewijzen gaan manifesteren of varianten daarvan.

(d) Bij een vierde categorie zien we reële sociale problemen ontstaan. Het zijn de jongere allochtonen die een neiging vertonen tot 'terugtrekken' ('retreatism'). Hiertoe behoren bijvoorbeeld een deel van de jongeren uit lagere Surinaamse milieus, die geen of onvoldoende kansen op de primaire arbeidsmarkt hebben. Hier is sprake van een 'hosselcultuur', die door de socioloog Biervliet is beschreven.²³ Deze 'hosselcultuur' bestaat vaak uit verschillende vormen van klein ondernemerschap vaak van dubieus gehalte, zoals handel in drugs.

(e) Een volgende categorie wordt gevormd door die-

genen die openlijk problematisch gedrag vertonen: criminaliteit, geweld, omvangrijk druggebruik. Voorbeelden hiervan treft men aan bij enkele randgroepen onder Surinaamse jongeren en sommige Zuidmolukse jongeren.²⁴ Het gaat hier vermoedelijk maar om kleine aantallen; naar schatting enkele honderden. Maar dit aantal kan (snel?) omvangrijker worden. Bovendien is het een categorie die sterk het *beeld* van de Surinamers in Nederland bepaalt, zoals ook wel blijkt uit recente publicaties in dag- en vooral weekbladen.²⁵ Dit laatste is een problematische zaak. Want, zoals we inmiddels weten, het beeld dat anderen van een bepaalde categorie mensen hebben kan er soms toe leiden dat degenen die tot die categorie behoren zich ook overeenkomstig dat beeld gaan gedragen. Men noemt dit verschijnsel 'stigmatisering'.

(f) Tenslotte is er een reactiewijze die zich manifesteert in min of meer gewelddadig politiek gedrag. Tot nog toe hebben slechts enkele tientallen Zuidmolukse jongeren dit gedrag vertoond. Maar deze vorm van gedrag heeft wel een kolossale invloed gehad op de publieke opinie — niet alleen in Nederland, maar ook ver daarbuiten. Met enige nadruk wijs ik er op dat het hier slechts om een kleine minderheid onder de Molukse jongeren gaat, die vermoedelijk allerminst representatief is voor de meerderheid van deze jongeren.

'Toevallige' omstandigheden die bepaalde reactiewijzen kunnen bepalen. Het is duidelijk dat er nog meer typen en subtypen zijn te onderscheiden. Ook is het duidelijk dat de overgangen tussen de geschetste typen vloeiend zijn en mensen van het ene type gedrag in een andere type terecht kunnen komen. Het zo juist genoemde mechanisme van 'stigmatisering', dat wil zeggen dat mensen zich soms gaan gedragen overeenkomstig het beeld dat anderen van hun hebben, kan hierbij een rol spelen. Dit kan tot bedenkelijke ontwikkelingen leiden, waardoor mensen van heel milde vormen van afwijkend gedrag tot meer openlijke en problematische vormen van afwijkend gedrag kunnen worden gebracht.²⁶

Zoals ik al vaststelde, er is een heel complex van omstandigheden die (mede) bepalen welke reactiewijze een individu 'kiest'. De al of niet verspreide huisvesting, het al of niet gemengd gehuwd zijn van de ouders, de sociaal-economische status en ook de maatschappelijke ambities die men heeft en andere

factoren, spelen alle een rol. Maar ongetwijfeld gaat er ook veel invloed uit van de reacties van de ontvangende maatschappij en de *concrete mogelijkheden* die deze aan de allochtonen en hun kinderen biedt.

Bij deze concrete mogelijkheden, kan men aan allerlei omstandigheden denken. Maar vooral belangrijk lijkt de werkgelegenheid. Deze verschaft de betrokkenen niet alleen de middelen om zich in een levensonderhoud te voorzien, maar ook de voorwaarden om zich een sociale status en zelfrespect te verwerven.

Werkloosheid, lage sociale status, gepaard met een betrekkelijk hoog niveau van ambities, die gevoed worden door de omringende maatschappij, moeten haast onvermijdelijk leiden tot vormen van afwijkend gedrag. Welke concrete vorm van afwijkend gedrag dit zal zijn, is in zekere mate afhankelijk van 'toevallige' omstandigheden. Dit kan zijn zich 'terugtrekken' aan de rand van de maatschappij, (semi-)crimineel gedrag, maar ook politiek extreem gedrag. Dit heeft in bepaalde opzichten te maken met de omstandigheden die zich op een gegeven ogenblik voordoen. Bijvoorbeeld het feit dat sommige Molukse jongeren zo'n duidelijk en gewelddadig politiek gedrag manifesteren, heeft niet alleen te maken met hun achtergrond, maar óók met het feit dat er binnen hun gemeenschap bepaalde nationalistische en politieke ideologieën beschikbaar waren. Het verschil tussen nationalistisch en politiek extreem gedrag en bepaalde vormen van afwijkend gedrag is soms 'toevalliger' en de grens daartussen grilliger dan we wel eens geneigd zijn te denken, zoals ik al eens eerder naar voren heb gebracht.²⁷

Ik meen dan ook dat we niet exact zullen kunnen voorspellen welk concreet gedrag de tweede generatie van de Surinamers en verschillende categorieën van buitenlandse arbeiders in Nederland op den duur zal vertonen. Dit hangt voor een belangrijk deel af van het aanbod, van de mogelijkheden en onmogelijkheden die zich binnen de Nederlandse maatschappij zullen voordoen. Daarmee kom ik aan het laatste deel van mijn uiteenzetting: wat kunnen we doen om aan eventuele problemen zo veel mogelijk het hoofd te bieden?

III Mogelijkheden om door beleid in te grijpen

In feite valt er niet zo vreselijk veel meer te doen

wanneer de zaak eenmaal uit de hand is gelopen, zoals bij een deel van de Zuidmolukse jongeren en sommige jonge Surinamers. Daar is in dit stadium weinig meer aan te veranderen. Meer clubhuizen, meer sjoelbakken, meer pingpongen of volleyballen bieden dan weinig of geen perspectieven meer.

Het gezin en de globale leefsituatie. Het is natuurlijk duidelijk dat de gezinssituatie een belangrijke factor is. Er zou voor gezorgd moeten worden dat de afstand tussen het gezin en de overige maatschappij niet te groot wordt. Maar de vraag is natuurlijk hoe men dit kan bewerkstelligen.

Er zijn enkele omstandigheden waarvan men kan zeggen dat daaraan minimaal voldaan zou moeten worden. De ouders zouden althans enige kennis van de Nederlandse taal moeten hebben. Ook zouden zij enige elementaire kennis moeten hebben van de Nederlandse maatschappij, zodat zij daar enigszins de weg zouden kunnen vinden; met name in de wereld van de bureaucratie (arbeidsbemiddeling, huisvesting, belasting, sociale verzekeringen, e.d.). Ook zouden de ouders althans enigermate moeten deelnemen aan de Nederlandse maatschappij buiten de onmiddellijke sfeer van werk en wonen, zodat zij ook enig inzicht hebben in de levenswijze en de waarden en normen van de Nederlanders.

Daarvoor is het echter nodig dat de ouders redelijk betaald en regelmatig werk hebben en behoorlijk gehuisvest zijn. Zulke zaken zijn echter niet in een handomdraai te veranderen, zeker niet in een periode van teruglopende werkgelegenheid. De gezinssamenstelling is soms van belang. Wanneer één van de ouders Nederlands is, vergemakkelijkt dit ongetwijfeld de contacten met de Nederlandse maatschappij. Maar ook zoiets is moeilijk te beïnvloeden. Trouwens velen zijn al gehuwd en komen hier met gezinnen of laten die na verloop van tijd overkomen.

Wat men wel zou kunnen doen — en wat misschien veel te weinig gebeurt — is systematischer en intensiever taalonderwijs en kennis en informatie over de Nederlandse maatschappij verschaffen, zodat buitenlanders zich wat makkelijker kunnen bewegen.²⁸ Zij kunnen dan wat meer inzicht krijgen in wat er om hen heen gebeurt en hoe zij zich met de talrijke bureaucratische instanties kunnen verstaan. Ook zou men aan niet-Nederlanders misschien bepaal-

de burgerrechten kunnen toekennen, bijvoorbeeld kiesrecht voor gemeenteraden en óók voor ondernemingsraden.²⁹

Dit zijn alle voor de hand liggende maatregelen, die niet alleen van belang zijn voor de tweede generatie, maar óók voor de eerste generatie van allochtonen. Het verschaft hen meer *mogelijkheden* om te participeren in de Nederlandse maatschappij, het versterkt hun gevoel erbij-te-horen en hun zelfrespect. Men zou ook misschien iets kunnen doen om discriminatie jegens allochtonen te beteugelen; al was het alleen maar door er op toe te zien dat bestaande wetten en maatregelen worden nageleefd.³⁰

Het is echter duidelijk dat het hier slechts om aanvullende, additionele mogelijkheden gaat die de gezinssituatie en de globale omstandigheden waarin veel allochtonen verkeren iets kunnen verbeteren. Veel moet men er echter niet van verwachten.

Tweetalig- of bi-cultureel onderwijs. Ook buiten de sfeer van het gezin en de globale leefsituatie zijn de mogelijkheden beperkt. Men zou hier kunnen denken aan onderwijs en opvoeding buiten het gezin; aanvullende sociale voorzieningen in de sfeer van welzijnzorg; en aan verbetering van de maatschappelijke kansen vooral in termen van economische mogelijkheden, dit wil zeggen werkgelegenheid.

Maar ook dit soort ingrepen zijn niet zonder problemen. Allereerst zijn de effecten van dit soort maatregelen vaak betrekkelijk gering; zeker wanneer ze afzonderlijk genomen worden, naar we inmiddels weten uit onderzoek in de Verenigde Staten, Israël en andere landen, waar men omvangrijke culturele en ethnische minderheden heeft. Trouwens ook in ons eigen land weten we nu wat beter, dat wat men noemt achtergestelden — ook onder de Nederlandse bevolking — via maatregelen in de sfeer van onderwijs en welzijnzorg vaak moeilijk bereikt worden.³¹ Zulke activiteiten moeten natuurlijk wel ondernomen worden, maar men moet er — zeker op korte termijn — geen wonderen van verwachten.

In de tweede plaats doen zich ook hier weer allerlei dilemma's en paradoxen voor. De laatste tijd wordt er veel gesproken over *tweetalig-* of zelfs *bi-cultureel* onderwijs. Het wordt dan vaak voorgesteld alsof dit een betrekkelijk simpele zaak is.

Allereerst rijst de vraag wat in het geval van bijvoorbeeld buitenlandse arbeiders, Surinamers of

Molukkers dan de *andere* taal of cultuur moet zijn in het tweetalig- of bi-cultureel onderwijs. Moet dit voor de Zuid-Molukkers Bahasa Indonesia zijn, of het Maleis dat tientallen jaren geleden in het KNIL werd gesproken? Moet dit voor Marokkaanse jongeren klassiek Arabisch zijn of de lokale variant van het Arabisch dat gesproken wordt in het gebied waar hun ouders vandaan komen? En wie moeten die taal en die cultuur dan onderwijzen?

Bovendien van de effecten van zogenaamd bi-cultureel onderwijs weten we nog betrekkelijk weinig. Van tweetalig onderwijs is wel iets bekend. Maar dit betreft vaak onderzoeken over tweetalig onderwijs in zeer specifieke en meestal uiterst gunstige omstandigheden: aan internationale scholen voor kinderen uit hogere milieus, in Frans Canada en in Friesland, waar de twee talen meestal een zekere gelijkwaardigheid hebben en het meestal kinderen betreft uit middenstands- en hogere milieus. Ook zijn in de meeste van deze onderzochte gevallen ouders en docenten óók volledig tweetalig, zijn er adequate leermiddelen en is er vaak sprake van zeer gunstige didactische omstandigheden, relatief kleine klassen, etc.³²

Voor kinderen van buitenlandse arbeiders met name is dit allemaal veel ongunstiger. De taal van de ouders is veel minder gelijkwaardig dan bijvoorbeeld het Frans in Quebec of het Fries in Friesland. Vele regionale talen uit de gebieden van herkomst van de ouders zijn niet eens gecodificeerd, laat staan dat er docenten, boeken en leermiddelen voor bestaan.

Dit zijn vragen die eerst wel eens beantwoord mogen worden alvorens men verder praat over tweetalig- of bi-cultureel onderwijs. Ik zie dan nog af van de vraag of van de minst kansrijke groepen in de laagste niveaus van de maatschappij met al veel andere maatschappelijke handicaps in gemoede verwacht kan worden dat zij naast een goede kennis van de Nederlandse taal en de Nederlandse cultuur ook nog eens een andere taal moeten gaan leren, met soms een geheel ander schrift en een totaal andere structuur. Zoals een antropoloog, die zich bezig heeft gehouden met problemen van Marokkaanse arbeiders, enkele jaren al eens schreef: Arabisch leren als een soort hulpprogramma lukt niet in één dag in de week.³³

Er is trouwens nog een ander probleem. Moeten in Nederland geboren of althans daar opgroeiende

kinderen, die zich toch al voor grote problemen geplaatst zien, zich aanpassen aan en inleven in een vreemde cultuur, die grote spanningen kan oproepen in de Nederlandse situatie? Niet zo lang geleden is er enige discussie geweest over therapeutische hulpverlening aan Nederlandse vrouwen van in Nederland verblijvende Marokkanen. Door sommigen is bepleit dat die Nederlandse vrouwen tegemoet getreden zouden moeten worden volgens een zogenaamd 'mediterrane model'. Afgezien van de vraag wat het mediterrane model — dat zich uitstrekt van Griekenland, via Turkije, het Midden-Oosten tot Marokko — dan wel precies is, lijkt het toch wel curieus om Nederlandse vrouwen die anno 1978 in Nederland wonen aan te praten zich maar aan een zeer patriarchale, masculine cultuur te onderwerpen, die slechts op duizenden kilometers van Nederland realiteit is.³⁴

Ik heb heus wel oog voor de dilemma's die zich in dit opzicht voordoen. Maar ik meen ook dat men soms wat lichtvaardig bi-cultureel onderwijs voor kinderen en het 'mediterrane model' voor Nederlandse vrouwen aanprijst, zonder de consequenties daarvan volledig onder ogen te zien. Misschien moeten we de problemen van tweetaligheid op zich zelf niet als té problematisch zien. Het wordt vooral problematisch in samenhang met andere problemen. Tweetaligheid komt natuurlijk vaker voor: in ons land daar waar regionale talen of dialecten worden gesproken, in vele gezinnen waar de ouders oorspronkelijk uit verschillende landen komen (dus niet de categorieën waar we het hier over hebben). Dit levert in vele gevallen geen al te schrijnende problemen op. Er blijkt een grote variatie van mogelijkheden te zijn, mensen passen zich vaak soepel aan.

Moeilijkheden dienen zich over het algemeen pas aan wanneer er ook andere ingrijpende persoonlijke of maatschappelijke problemen zijn.

Particularistische of universalistische benadering. Een zinniger uitgangspunt lijkt het mij om te verwachten dat veel Surinamers, Antillianen, Zuid-Molukkers en buitenlandse arbeiders hier nog lang zullen blijven. Ze worden misschien nooit echte immigranten, maar zullen wel permanente gastarbeiders in Nederland kunnen doen, zowel voor de ouders, als ders blijven, zoals Köbben al eens heeft opgemerkt.³⁵ Het is dan primair een zaak wat we binnen

voor de tweede generatie. Het gaat er dan vooral om dat hun zoveel mogelijk faciliteiten geboden wordt om zich in de Nederlandse maatschappij een plaats te verwerven en te kunnen oriënteren. Zo gezien is het meest urgente dat ze eerst goed Nederlands onderwijs ontvangen.

Misschien is het hiervoor nodig dat enige aanvullende assistentie wordt geboden met behulp van de taal van de ouders. Mogelijk zijn hier extra voorzieningen voor nodig. De problematiek van de tweetaligheid moet wel onderkend worden. Maar het meest urgente lijkt mij te streven naar een goede kennis van de Nederlandse taal. Want dit is het meest elementaire middel om in de Nederlandse maatschappij kansen te kunnen benutten en verder onderwijs te kunnen volgen. Ook wanneer men zou terugkeren dan is een goede vakopleiding in Turkije of Marokko vermoedelijk van meer belang dan een perfecte grammaticale beheersing van het Turks of het Arabisch. Maar het blijft de vraag of vele in Nederland opgeleide jongeren naar Turkije of Marokko zullen terugkeren.

Vermoedelijk zullen aanvullende maatregelen in de sfeer van onderwijs en welzijnszorg nodig zijn. Echter ook dit is niet geheel zonder problemen en daarbij doen zich opnieuw dilemma's voor. De vraag is of we bepaalde bevolkingsgroepen — in dit geval ethnische en culturele minderheden — tegemoet moeten treden met *particularistische*, dan wel *universalistische* maatregelen. Met particularistisch bedoel ik maatregelen volgens criteria die alleen betrekking hebben op één of enkele *specifieke categorieën*. Met universalistisch wordt bedoeld dat het volgens regels gaat die voor *iedereen* gelden.

Dit is een zeer wezenlijk dilemma. Ik meen namelijk dat wanneer we voor speciale bevolkingsgroepen zeer specifieke — overigens goed bedoelde — maatregelen gaan hanteren, bepaalde niet-bedoelde effecten niet ondenkbaar zijn. Zo kan er bijvoorbeeld als gevolg van zo'n maatregel een bepaalde stigmatisering optreden, die ongunstige werking heeft voor de gehele betreffende bevolkingsgroep. Laat ik hiervan een voorbeeld geven. In Israël, waar ik een aantal jaren gewerkt heb, doen zich problemen voor met sommige Joodse oriëntaalse bevolkingsgroepen die in bepaalde opzichten overeenkomst vertonen met die van de Surinamers en buitenlandse arbeiders in Nederland. (Daarnaast zijn er ook duidelijke verschillen — in Israël gaat

het duidelijk om *immigranten* — waar ik nu niet op in ga, evenmin als op de Arabische minderheden, die een geheel afzonderlijk probleem vormen.

De uit Marokko, Irak en andere landen van het Midden-Oosten afkomstige Joden, hebben vergeleken met de Joden uit westerse landen vaak grote sociaal-economische, culturele en andere achterstanden. Er wordt ook wel eens gesproken van het 'tweede Israël'. Ook hier bleek dat de kinderen van deze oriëntaalse Joden grote achterstanden in het onderwijs hadden, die tijdens hun schoolcarrière nog groter werden. Om hun aandeel in het (vooral academisch gericht) voortgezet onderwijs te vergroten, besloot men dat zij vrijstelling van schoolgeld en beurzen konden krijgen met lagere gemiddelde cijfers (zeg zes) dan de overige leerlingen, die gemiddeld een zeven moesten halen om vrijstellingen en beurzen te kunnen krijgen. Dit leek een zeer sympathieke en humane maatregel, maar het leidde er wel toe dat op middelbare scholen onder de leraren de gedachte post vatte dat de overheid hen opschepte met minder goede oriëntaalse leerlingen. Het laadde op *alle* oriëntaalse leerlingen het odium van 'maar tweederangs' te zijn, óók de goede leerlingen onder hen. De maatregel bleek averechts te werken en men heeft die ook spoedig in die vorm afgeschaft.³⁶

Een ander voorbeeld ontleen ik aan de Verenigde Staten. Daar doen zich kolossale problemen voor met de negerbevolking, die in allerlei opzichten achterstanden blijkt te hebben. Ook daar tracht men via maatregelen in de sfeer van het onderwijs veranderingen te bewerkstelligen. Het bleek dat de scholen niet alleen raciaal, maar ook sociaal-economisch sterk gesegregeerd waren. Men meende echter dat in raciaal en sociaal-economische gemengde scholen de achterblijvende groeperingen (met name de negerkinderen) zouden worden 'megenomen' en gestimuleerd door de aanwezigheid van blanke kinderen uit middelbare en hogere milieus. Na tal van verwickelingen en uitspraken van rechtbanken, waarbij ook sociologen als getuigdeskundigen ten gunste van integratie optraden, werd er op betrekkelijk grote schaal 'busing' ingevoerd. Dat wil zeggen dat kinderen uit overwegend blanke buurten iedere dag naar scholen werden gebracht in overwegend zwarte buurten en omgekeerd, zodat er gemengde scholen ontstonden. De effecten van deze maatregelen, die op zichzelf

goed bedoeld en ook heel sympathiek zijn, lijken echter allerminst eenduidig. Allereerst kwam er vaak groot verzet van de ouders. Waarom zouden Katholieken en Joden wel eigen scholen voor hun kinderen mogen hebben en andere Amerikanen niet voor hun blanke of zwarte kinderen? Mensen die het zich maar even konden veroorloven — vooral blanken dus — stuurden hun kinderen in het vervolg naar particuliere scholen, die niet onder de 'busing' vielen. In de praktijk kwam het er vaak op neer dat blanke kinderen uit lage sociaal-economische milieus op scholen terecht kwamen met zwarte kinderen uit lage sociaal-economische milieus. Maar de stimulans voor de zwarte kinderen werd niet zozeer verwacht van de raciale menging dan wel van een menging van sociaal-economisch verschillende bevolkingsgroepen.

Trouwens het bleek dat het heterogeen maken van scholen ook desintegrerende effecten had. Een raciaal en/of sociaal-economisch homogene school kan ook een bepaalde emotionele bescherming bieden juist voor kinderen uit zwakkere milieus.

De maatregel werd verder gezien als een ernstige aantasting van de mogelijkheden tot 'inspraak' van de ouders in het onderwijs van hun kinderen — iets dat in Amerika al veel langer en veel meer dan bij voorbeeld in Nederland als een grote verworvenheid wordt gezien. In ieder geval wekte de maatregelen tal van weerstanden op die aanvankelijk niet voorzien waren.³⁷

Ik wil niet zonder meer zeggen dat 'busing' in de Verenigde Staten in alle opzichten een mislukking is geworden. Het heeft echter wel een aantal niet-bedoelde effecten opgeleverd, die tot nadenken stemmen. Sommige sociologen, die zich aanvankelijk zeer voor 'busing' hebben beijverd, denken er nu inmiddels wat genuanceerder over. Het zou ook in Nederland vraagtekens kunnen oproepen wanneer men al te nadrukkelijk bepaalde op het eerste gezicht aantrekkelijk lijkende maatregelen zou introduceren.³⁸

Ook in de welzijnssector dilemma's. Soortgelijke problemen beginnen zich trouwens in Nederland af te tekenen in de sfeer van de welzijnszorg voor bepaalde categorieën allochtonen. Het is natuurlijk een goede zaak dat men aanvullende hulpverlening biedt en dat er speciale hulpverleningsinstanties zijn voor bijvoorbeeld Zuid-Molukkers, Surinamers,

Turkse, Marokkaanse en andere categorieën buitenlandse arbeiders. Maar de vraag is wel hoe ver men daar mee moet gaan en hoe lang men daar mee door moet gaan.

Wanneer het om *initiële* hulpverlening gaat, lijkt er veel voor te zeggen om deze toe te spitsen op de specifieke problemen van de betreffende categorie. Men kan de mensen in hun eigen taal te woord staan, men kent hun specifieke problemen en noden wat beter, men weet waar de knelpunten liggen. Toch is het de vraag of we er niet naar moeten streven om in dergelijke gevallen mensen zo *spoedig mogelijk* over te dragen aan de zorg van *algemene* hulpverleningsinstanties. Dit is destijds gebeurd met de gerepatrieerden uit Indonesië. Na verloop van tijd zijn de specifieke hulpverleningsinstanties voor deze categorie geliquideerd. Maar misschien zou men hier meer beleidsmatig ook naar moeten streven voor andere categorieën allochtonen.

In feite gebeurt dit misschien ook wel. Uit een onderzoek in Glijphoeve in de Amsterdamse Bijlmermeer blijkt dat de Surinaamse welzijnsstichtingen vooral de Surinamers uit lagere milieus en de recent gevestigden bereiken. De Surinamers uit midden- en hogere milieus blijken tamelijk goed hun weg te vinden binnen de Nederlandse maatschappij en indien zij hulp nodig hebben, doen zij in vele gevallen een beroep op algemene instellingen voor hulpverlening.³⁹

Het lijkt me dat we serieus de vraag onder ogen moeten zien of specifieke hulpverlening(sinstanties) en op specifieke categorieën gerichte particularistische maatregelen wel dé oplossing zijn voor de problemen die zich voordoen bij allochtonen en andere minderheden. Het blijkt uit allerlei onderzoek dat zulke maatregelen ook stigmatiserend kunnen werken.⁴⁰ Het leidt soms tot 'blaming the victim'.

Een ander nadeel is misschien ook dat zich een nieuwe welzijnselite schuift tussen de allochtonen en de rest van de Nederlandse bevolking. Het is daardoor niet steeds duidelijk welke noden en behoeften in het geding zijn: die van de allochtonen of die van de welzijnswerkers en de wijze waarop zij de problemen percipiëren?

Algemene maatregelen en kansen bieden het meeste perspectief. Het meest valt te verwachten van *algemene*, structurele maatregelen, die de allochto-

nen kansen bieden binnen de maatschappij als geheel: betere huisvesting, betere werkgelegenheid, zorg voor goed onderwijs, *volgens universalistische criteria* die voor de gehele maatschappij gelden. Maar zulke maatregelen zijn het moeilijkst te realiseren.

Wil men echter de problemen van de tweede generatie van allochtonen de baas blijven, dan zal men toch primair een adequate 'opportunity structure' dienen te scheppen. Mensen moeten vooral het idee krijgen dat zij zich kunnen ontplooiën en een volwaardige status kunnen verwerven *zoals iedere andere Nederlander*. Dit kan heel wel gepaard gaan met het behoud van eigen subculturele elementen, zoals godsdienst, taal, gewoonten en gebruiken. Die vertonen ook onder de autochtone bevolking aanzienlijke variaties.

Een belangrijk middel daartoe — ik herhaal het nogmaals — is het verschaffen van adequate werkgelegenheid die mensen een zeker zelfrespect geeft. Toch wordt hier te weinig aandacht aan besteed en heeft men in dit opzicht misschien te weinig verbeeldingskracht.

Belangrijke mogelijkheden tot het verwerven van een volwaardige status lijken me gelegen in beroepen als kleine zelfstandige. Voor een deel ontwikkelt dit zich al. Er komen steeds meer buitenlandse restaurants. Naast de 'Chinezen', zijn er nu ook al talrijke Italiaanse, Griekse, Turkse, Marokkaanse eethuisjes. Ook al maakt men daar lange werktijden en zijn de verdiensten bescheiden, toch bestaat de indruk dat mensen in deze sector redelijk tevreden zijn. Zulke mogelijkheden zijn er misschien ook in andere sectoren van nering en ambacht. Trouwens al eerder hadden Italiaanse ijssalons en terrazzowerkers in ons land een zekere faam.

Echter ook in het meer formele Nederlandse overheidsapparaat zouden gelegenheden gecreëerd kunnen worden, bij voorbeeld bij de politie. In New York zijn veel Ierse politieagenten. Waarom zouden er in Nederland bij voorbeeld geen Zuidmolukse politieagenten kunnen zijn? Ook in andere ambtelijke functies, bij voorbeeld in relatie tot de eigen groep, bij huisvesting, arbeidsbemiddeling, zouden allochtonen geplaatst kunnen worden. Er moeten dan wel bepaalde juridische belemmeringen weggenomen worden. Dit zou echter ook in andere opzichten voordelen kunnen opleveren, zoals we al vaststelden t.a.v. burgerrechten en kiesrecht.

Zoals ik herhaaldelijk naar voren heb gebracht, de problemen van allochtonen in Nederland zijn vol dilemma's en paradoxen. Ik zal ze niet alle herhalen. Het is echter duidelijk dat ze mede dáárom niet in een handomdraai zijn op te lossen en zich ook niet lenen voor zeer eenvoudige en eenduidige ingrepen. Het gaat in feite om geweldige complexe problemen, die veel energie en aandacht vragen.

Het is echter alleszins de moeite waard er veel energie aan te besteden. Het zal veel onderzoek vergen. Het beleid zal voortdurend geëvalueerd moeten worden. Vaak zal er niet een 'beste' oplossing blijken te zijn, maar moet gehoopt worden dat de 'minst slechte' oplossing wordt gevonden. Men zal steeds actief moet blijven en nieuwe mogelijkheden moeten blijven overwegen. Dat is geen geringe opgave!

Maar het alternatief zou wel eens kunnen zijn dat we met een reeks problemen worden geconfronteerd vergeleken waarmee die van de Zuid-Molukkers nog slechts een kleine rimpeling blijken te zijn.

Noten

* Bewerking van de tekst van een lezing gehouden voor het Studium Generale van de Erasmus Universiteit te Rotterdam op 12 oktober 1978.

Drs. H. van Goor ben ik erkentelijk voor enkele kritische opmerkingen bij een eerdere versie. Dat ik die niet geheel heb kunnen verwerken, is niet zijn schuld.

¹ Zie voor deze en de volgende aantallen J. E. Ellemers, 'Minderheden en beleid in Nederland: Molukkers en enkele andere categorieën allochtonen in vergelijkend perspectief', *Transactie*, jrg. 7, no. 1 (maart 1978), pp. 20-40 (ook verschenen in *Intermediair*, jrg. 14, no. 13 (31 maart 1978), pp. 1-7 en 55-59) en de daar genoemde bronnen.

² Zie R. Wiercx, 'Nederlands welzijnswerk voor buitenlanders', *Tijdschrift voor Maatschappijvraagstukken en Welzijnswerk*, jrg. 31, no. 9 (september 1978), pp. 259-264, op p. 261.

³ Zie b.v. W. E. Biervliet, 'Remigratie van Surinamers: Mythe of realiteit, beleid of geen beleid?', *Iros*, jrg. 2, no. 3 (oktober 1977), pp. 1-13; F. Bovenkerk, 'Ben je gekomen om te blijven? De terugkeer van Surinamers anno 1978', *Intermediair*, jrg. 14, no. 29 (21 juli 1978), pp. 1-11; L. van den Berg-Eldering, *Marokkaanse gezinnen in Nederland* (Alphen a/d Rijn: Samsom, 1978).

⁴ Zie *Tijdschrift voor Maatschappijvraagstukken en Welzijnswerk*, jrg. 31, no. 9 (september 1977), p. 257.

⁵ Volgens een bericht in de Belgische krant *De Standaard* (23 januari 1978).

⁶ Enige algemene studies over allochtonen in Nederland: H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1971); C. Bagley, *The Dutch Plural Society: A Comparative Study in Race Relations* (London, etc.: Oxford University Press, 1973); J. M. M. van Amersfoort, *Immigratie en minderheidsvorming: Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973* (Alphen a/d Rijn: Samsom, 1974); F. Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland* (Meppel: Boom, 1978).

⁷ Zie voor het volgende ook J. E. Ellemers, 'Rassenrelaties in Nederland en de beleidsimplicaties daarvan', *Beleid en Maatschappij*, jrg. 3, no. 1 (januari 1976), pp. 19-23. Vgl. ook J. H. Kraak, et al., *De repatriëring uit Indonesië* (Z. pl., z.j. ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij, 1957); J. Ex, *Adjustment after Migration*, (The Hague: Nijhoff, 1966); H. G. Surie, 'De gerepatriëerden', in: H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland*, op. cit., pp. 45-108.

⁸ Dat beeld treft men ook aan bij Bagley, *The Dutch Plural Society*, op. cit.

⁹ Zie Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn*, op. cit., in het bijzonder hoofdstuk 2 'Rasdiscriminatie en rasvooroordeel op de Amsterdamse arbeidsmarkt'.

¹⁰ Zie hierover ook b.v. W. E. Biervliet, 'Surinamers in Nederland: Absorptie of isolement?', *Internationale Spectator*, jrg. 28, no. 16 (22 september 1974), pp. 552-559; J. Lucassen, et al. *Trekarbeid van de Middellandse Zeegebieden naar West-Europa: Een bibliografisch overzicht* (Nijmegen: SUN, 1974); J. Brummelhuis, et al., *Gastarbeiders à la carte* (Utrecht: Ars Aequi, 1975); J. M. M. van Amersfoort en H. H. van der Wusten, *Marokkaanse arbeiders in Nederland* (Amsterdam: Sociaal-Geografisch Instituut van de Uiversiteit van Amsterdam, z.j. (1975)); K. van Twist, *Gastarbeid ongewenst* (Baarn: In den Toren Anthos, 1977); R. Penninx en L. van Velzen, *Internationale arbeidsmigratie* (Nijmegen: SUN, 1977).

Zie voor België b.v. A. Martens, *25 jaar Wegwerparbeiders: Het Belgische immigratiebeleid na 1945* (Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut van de Katholieke Universiteit, 1973).

¹¹ Zie, behalve de in noot 10 genoemde literatuur, hierover uitvoeriger R. Penninx en L. van Velzen, *Kastevorming in Nederland? Buitenlandse arbeiders in de Nederlandse economie, ontwikkelingen en beleid* ('s-Gravenhage: NUFFIC/IMWOO REMPLD Project, 1976); 'Arbeidsmarkt en ongelijkheid', speciaal nummer van *Sociologische Gids*, jrg. 24, no. 1-2 (januari-april 1977); M. de Smidt, *Vreemdeling in de stad* (Z.pl. (oratie Rijksuniversiteit Utrecht 1978)).

Zie voor België: J. Haex, A. Martens en S. Wolf, *Arbeidsmarkt, discriminatie, gastarbeid* (Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut van de Katholieke Univer-

siteit, 1976); en voor de Verenigde Staten: E. Bonacich, 'A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market', *American Sociological Review*, vol. 37 (October 1972), pp. 547-559.

¹² Zie hierover ook b.v. A. Marshall, *The Import of Labour: The Case of the Netherlands* (Rotterdam: Rotterdam University Press, 1973); *Rapport Werkgroep 'Migratie' van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk*. Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977); en J. J. Godschalk, 'Gastarbeid en het vuile werk', *Sociologische Gids*, jrg. 25, no. 5 (september-oktober 1978), pp. 362-372.

¹³ *NRC-Handelsblad* (15 augustus 1977).

¹⁴ Er bestaat over de tweede generatie van allochtonen in Nederland nog betrekkelijk weinig literatuur. Er zijn speciale nummers over deze problematiek van *Tijdschrift voor Maatschappijvraagstukken en Welzijnswerk*, jrg. 31, no. 9 (september 1977); en *Jeugd en Samenleving*, jrg. 7, no. 9 (september 1977).

Zie voorts M. H. Alers, *Taalproblemen van Surinaamse kinderen in Nederland* (Amsterdam: Antropologisch Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam, 1974); M. Hartman-Eeken, *Turkse kinderen in niemandsland* (Z.pl., z.j. (1976)); A. L. Eijssenring en N. E. Bochove, *Taal- en communicatieproblemen bij allochtone jongeren in Nederland* (Z.pl., z.j.); Van den Berg-Eldering, *Marokkaanse gezinnen in Nederland*, *op. cit.*

¹⁵ Zie hierover uitvoeriger J. E. Ellemers, 'Recente uitingen van de jeugd: Een gemeenschappelijke verklaringgrond?', *Sociologische Gids*, jrg. 4 (mei-juni 1957), pp. 97-110. Zie ook C. S. van Praag, 'Molukse jongeren in botsing met de Nederlandse maatschappij', *Beleid en Maatschappij*, jrg. 2, no. 12 (december 1975), pp. 342-348.

¹⁶ Zie hierover J. Junger-Tas, *Verborgen jeugddelinquentie en gerechtelijke selectie* (Brussel: Studiecencentrum voor Jeugdmisdadigheid, 1976), pp. 78-87 en 192-193.

¹⁷ Zie interview met Dr. J. H. N. Grandia in *NRC-Handelsblad* (25 augustus 1978); De Smidt, *Vreemdeling in de stad*, *op. cit.*, pp. 12 vv.

¹⁸ Zie hierover veel uitvoeriger J. E. Ellemers, 'Immigratie-problemen: Een sociologische en sociaal-psychologische benadering', in: *Sociaal-wetenschappelijke verkenningen* (Assen: Van Gorcum, 1957), pp. 17-46.

¹⁹ Zie over 'exotische groep' uitvoeriger H. Hoetink, *The Two Variants in Caribbean Race Relations* (London, etc.: Oxford University Press, 1967).

²⁰ Dit gold vermoedelijk ook voor sommige categorieën studenten uit Suriname, die hier — althans in principe — slechts tijdelijk verbleven. Zie b.v. B. N. Sedoc-Dahlberg, *Surinaamse studenten in Nederland*

Z. pl. (proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1971)).

²¹ Zie hierover L. Nuijten-Edelbroek, 'Voelen Italianen zich thuis in Nederland? Een verslag van een onderzoek', *Sociale Wetenschappen*, jrg. 21, no. 1 (1978), pp. 44-56; en dez., 'Italianen in Nederland: Een onderzoek naar de mate van integratie', *Beleid en Maatschappij*, jrg. 5, no. 6 (juni 1978), pp. 172-179.

Zie over een eerder gekomen categorie Italianen voor wie de problemen aanvankelijk kennelijk moeilijk waren M. S. M. Simons, 'Italiaanse arbeiders in de Limburgse mijnstreek en in Twente', *Mens en Maatschappij*, jrg. 37, no. 4 (juli-augustus 1962), pp. 233-246.

²² M. L. Vellinga en W. G. Wolters, *De Chinezen van Amsterdam: De integratie van een ethnische minderheidsgroep in de Nederlandse samenleving* (1966) (Amsterdam: Afdeling Zuid en Z.O. Azië van het Antropologisch Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam, z.j. (1971)); en M. L. Vellinga en W. G. Wolters, 'De Chinezen', in: H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland*, *op. cit.*, pp. 214-228.

²³ W. Biervliet, 'Werkloosheid van jeugdige Surinamers in de grote steden van Nederland', *Jeugd en Samenleving*, jrg. 5, no. 12 (december 1975), pp. 911-924; W. E. Biervliet, 'The Hustler Culture of Young Unemployed Surinamers' (ongepubliceerde paper).

²⁴ Zie hierover bv. J. M. M. van Amersfoort en W. E. Biervliet, 'Criminaliteit van minderheden', *Intermediair*, jrg. 11, no. 36 (september 1975), pp. 1-7 en 25; W. Buikhuisen en H. Timmermans, 'Criminaliteit onder Ambonezen', *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie*, jrg. 13, no. 2 (juni 1971), pp. 73-83; Van Praag, 'Molukse jongeren in botsing met de Nederlandse maatschappij', *op. cit.*

Het is duidelijk dat de grens met de voorgaande categorie zeer vloeïend is.

²⁵ Zie bv. *Haagse Post* (30 september 1978) en (7 oktober 1978).

²⁶ Zie hierover uitvoeriger H. S. Becker, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance* (New York: The Free Press/London: Collier-Macmillan, 1963).

²⁷ J. E. Ellemers, 'Recente uitingen van de jeugd', *op. cit.*; en 'Minderheden en beleid', *op. cit.*, pp. 33-34.

²⁸ Zie ook A. J. F. Köbben, 'Buitenlandse werknemers en beleid', *Beleid en Maatschappij*, jrg. 5, no. 5 (mei 1978), pp. 135-139.

²⁹ J. J. Vis, *Rechtsstaat en verzorgingsstaat* (Deventer: Kluwer, 1978), pp. 12-13; en C. A. Groenendijk, 'Van gastarbeider tot medeburger', *Beleid en Maatschappij*, jrg. 6, no. 2 (februari 1979), pp. 52-63.

³⁰ Zie ook Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn*, *op. cit.*, hoofdstuk 10 'Enkele suggesties voor het bestrijden van discriminatie'.

³¹ Zie bv. P. van der Kley, 'Effecten van compensatieprogramma's', in J. A. van Kemenade (red.), *Bijdragen*

uit de onderwijswetenschappen (Alphen a/d Rijn: Samson, 1973), pp. 59-90; J. Dronkers, 'Manipuleerbare variabelen in de schoolloopbaan', *Mens en Maatschappij*, jrg. 53, boekaflevering (1978), pp. 116-140.

³² Zie bv. M. van Overbeke, *Inleiding tot de tweetaligheidsproblematiek* (Ninove: Steppe/Brussel: Labor, 1970); A. Simoes, Jr. (ed.), *The Bilingual Child* (New York, etc.: Academic Press, 1976); Kr. Boelens, *Tweetalig lager onderwijs, inzonderheid in Friesland* ('s-Gravenhage: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1975); J. M. Wijnstra, *Het onderwijs aan van huis uit friestalige kinderen* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1976).

³³ Ph. van der Meer, *Problemen van Marokkaanse arbeiders: Cultuurverschillen en communicatiestoornissen* (Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam, 1976), p. 73.

³⁴ Zie het rapport *Gezins- en huwelijksproblematiek in kultureel-gemengde gezinnen met mediterrane vader en nederlandse moeder*. Averroës Stichting en Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1978) en de discussie in *Tijdschrift voor Maatschappijvraagstukken en Welzijnswerk*, jrg. 31, no. 9 (september 1977); jrg. 32, no. 2 (februari 1978), pp. 59-62; en no. 3 (maart 1978), pp. 92-97.

³⁵ Köbber, 'Buitenlandse werknemers en beleid', *op. cit.*, p. 135.

³⁶ Zie uitvoeriger J. E. Ellemers, *Van idee tot moderne staat* (Meppel: Boom, 1967), hoofdstuk IV, in het bijzonder pp. 93-96.

³⁷ Zie veel uitvoeriger hierover o.a. Th. F. Pettigrew en R. L. Green, 'School Desegregation in Large Cities: A Critique of the Coleman "White Flight" Thesis' *Harvard Educational Review*, vol. 46, no. 1 (February 1976), pp. 1-53; J. S. Coleman, 'Response to Professors Pettigrew and Green', *ibid.*, vol. 46, no. 2 (May 1976), pp. 217-224; en Pettigrew en Green, 'Reply to Professor Coleman', *ibid.*, pp. 225-233; en de daar genoemde literatuur.

Zie ook bv. L. Rainwater en W. L. Yancey (eds.), *The Moynihan Report and the Politics of Controversy* (Cambridge, Mas./London: The M.I.T. Press, 1967); D. P. Moynihan, *Maximum Feasible Misunderstanding* (New York: The Free Press/London: Collier-Macmillan, 1970); N. Glazer, *Affirmative Discrimination: Ethnic Inequality and Public Policy* (New York: Basic Books, 1975).

³⁸ Zie voor een andere mening H. Molleman, 'Culturele minderheden en overheidsbeleid', *Socialisme en Democratie*, jrg. 35, no. 7-8 (juli-augustus 1978), pp. 328-345.

³⁹ W. E. Biervliet, *Bewonersonderzoek Glijphoeve 1, Amsterdam-Bijlmermeer*. Interim-rapport: Beleid en

faciliteiten (Z. pl., z.j. (1976?)), p. 69.

⁴⁰ B.v. J. B. Williamson, 'The Stigma of Public Dependency: A Comparison of Alternative Forms of Public Aid to the Poor', *Social Problems*, vol. 22, no. 2 (December 1974), pp. 213-228.